

HET SPOOK VAN SPINOZA

Jonathan Israel, *Radicale Verlichting. Hoe radicale Nederlandse denkers het gezicht van onze cultuur definitief veranderden*. ISBN 9051942397. Prijs € 69,50

Toen *Radicale Verlichting* vier jaar geleden in het Engels verscheen, liet *NRC Handelsblad* de auteur aan het woord komen in de serie ‘Het beslissende boek van...’. Bij die gelegenheid (20 april 2001) vertelde Jonathan Israel wat hem tot het schrijven van *Radical Enlightenment* gedreven had. Het was zijn liefde en bewondering voor het werk van de Portugees-Joods-Nederlandse filosoof Spinoza (1632–1677).

‘Ik vond het opwindend’, zegt Israel daar onder meer, ‘te beseffen hoe enorm het effect van Spinoza’s inzicht moet zijn geweest op de maatschappij van die tijd, hoe verregaand de implicaties waren voor de Franse “philosophes”, voor de Verlichting en voor de maatschappijkritiek die leidde tot de Franse Revolutie en alles wat daarna kwam. Spinoza’s denken was een eerste stap op weg naar de moderniteit.’

Israels vermoeden over het belang van Spinoza is zeer vruchtbaar gebleken. Aan de titel is het niet direct af te lezen, maar eigenlijk gaat dit kolossale boek van A tot Z over Spinoza. Wat Israel met een overrompelende hoeveelheid historische bronnen laat zien, is dat het gangbare beeld van de Verlichting niet klopt. De betekenis van Spinoza als Verlichtingsdenker is niet alleen veel groter dan we dachten, maar ook veel groter dan die van alle andere Verlichtingsdenkers.

Het gangbare beeld van de Verlichting is dat deze cultuurperiode of geestesstroming vooral een zaak was van Franse denkers en schrijvers rond en na het midden van de achttiende eeuw (in onderscheid van gewone filosofen worden ze vaak met het Franse woord *philosophes* aangeduid), die gewoonlijk veel bewondering hadden voor een aantal Engelse denkers uit het begin van die eeuw, John Locke met name. Zij gingen prat op de onafhankelijkheid van hun denken, hadden lak aan overgeleverde denkbeelden en gezagsstructuren en maakten op die manier, al of niet bedoeld, de geesten rijp voor de politieke revoluties in Amerika en Frankrijk.

Maar in de nieuwe visie van Jonathan Israel was bijna al hetgeen we vanouds ‘het Verlichtingsdenken’ noemen een afgezwakte of uitgekledede versie, zo niet een regelrechte poging tot neutralisatie of bestrijding, van het enige echte, onversneden en daarmee huiveringwekend ‘radicale’ Verlichtingsdenken – het wijsgerig systeem van Spinoza.

Een bij uitstek radicale gedachte van Spinoza die al gauw werd afgezwakt was bijvoorbeeld de opvatting dat God niet bestaat. Er is volgens Spinoza maar één werkelijkheid, één ‘substantie’ – en die mocht je van hem weliswaar ‘God’ noemen, dat deed hij zelf ook wel, maar hij noemde hem net zo lief ‘Natuur’. Dit ging velen onder de latere, gerenommeerde Verlichtingsdenkers te ver. Zij bleven, hoe anti-kerkelijk of anti-christelijk ook, vaak toch het een of andere godsbeeld koesteren.

Het rationalisme van Spinoza had ook niet direct veel of grote bekeerlingen; begin achttiende eeuw kreeg het veel concurrentie van Engelse zijde te verduren in de vorm van de zogenaamde empiristische filosofie. Volgens Israel is de populariteit van dat empirisme zelfs goeddeels te verklaren uit zijn functie als wollige toevlucht voor wie de strengheid en het atheïsme van Spinoza niet pruimen konden. Ook was er weinig direct emuloos voor Spinoza’s

radicaal democratische staatsopvatting of zijn ideaal van universele tolerantie. Durfde iemand in de achttiende eeuw dit soort gedachten al bij zichzelf toe te laten, dan durfde hij ze gewoonlijk toch niet luid en duidelijk te verkondigen.

Intussen, of achteraf, lijken veel van de pogingen tot verdoezeling of zelfs bestrijding van Spinoza's zuivere Verlichtingsleer weinig anders dan verward en vruchteloos verzet door mensen die gewoon niet wilden weten dat ze Spinoza op belangrijke punten gelijk gaven. Daarom is er, met dit boek in de hand, veel te zeggen voor de gedachte dat de Verlichting veel eerder en ook ergens anders begon dan gewoonlijk wordt aangenomen, namelijk rond 1670 in de Nederlandse Republiek – en dat de Verlichting als periode van echte kentering ook al vroeg 'voltooid' was, ruim voor het midden van de achttiende eeuw.

Nu zijn kwesties van periodisering op zichzelf meestal niet erg belangrijk. Maar als het waar is dat Spinoza's 'radicale' Verlichting de eigenlijke Verlichting is, en de traditioneel gedefinieerde Verlichting een naspel in de vorm van een afgezwakte variant (de 'Gematigde Verlichting'), dan valt daarmee ongetwijfeld een nieuw en helder licht op het wezen van 'de moderniteit'.

Daarbij komt iets dat misschien wel de grootste verdienste van dit boek is. In het kader van heel deze historische herziening wordt een groot stuk onbekend en fascinerend Europees verleden ontsloten. Want Israel laat zijn ideeën over een 'enorm effect op de maatschappij van die tijd' niet in het vage. Via archieven en welke bronnen er maar voorhanden waren neemt hij een welhaast ontelbare schare van Spinoza's bestrijders en bewonderaars onder de loep. Dat doet hij niet alleen in de directe Nederlandse omgeving bij Spinoza's leven, maar in geheel Europa tot het midden van de achttiende eeuw. Op grond van de talloze ontdekkingen die hij daarbij deed, en waar hij de geduldige lezer volop deelgenoot van maakt, ziet Jonathan Israel zijn vermoeden compleet bevestigd. Bijna overal in Europa werd Spinoza door vriend en vijand beschouwd als een denker van het allergrootste belang – bij een vijand vaak: als het allergrootste gevaar dat de mensheid bedreigde.

Dit boek geeft veel te lezen en veel te denken. Wat dat eerste betreft: wie eenmaal door het thema gegrepen is zal het boek in principe niet gauw te dik vinden. 'Er waart een spook rond door Europa, het spook van Spinoza', zo zou je het thema kunnen formuleren – een *ostinato*-thema dat van begin tot einde te horen is, en het beluisteren waard. Maar in praktijk zullen misschien niet veel lezers daar tijd voor hebben. De functie van het boek zal dan beperkt blijven tot die van een soort naslagwerk over de 'vroege' Verlichting.

Een grandioos naslagwerk is het dan. Maar dat het hier in feite om de Verlichting gaat en niet zozeer om de vroege, dat zal dan niet gauw tot de schoolboekjes doordringen. Mocht dit de bedoeling zijn, en het is toch de bedoeling van iedere historicus dat zijn inzichten tot de schoolboekjes doordringen, dan zou Jonathan Israel er wellicht goed aan doen een verkorte versie van dit boek te schrijven of te laten schrijven, met hoogstens 20% van de huidige omvang. Uiteraard wel met maximaal behoud van de wetenschappelijke overtuigingskracht. Want gedachten ontwikkelen over het verleden kunnen we allemaal, maar een zo uitvoerige en zorgvuldige toetsing aan de bronnen moeten we nog meer koesteren dan die gedachten.

Veel te denken geeft het boek vooral over het eerder genoemde 'wezen van de moderniteit'. Een poging om dat begrip moderniteit nog eens te specificeren zou op deze plaats te ver gaan; maar het is precies waartoe dit boek uitnodigt. En het is een uitnodiging om dit toch vooral met kennis van zaken te doen.

Wie nog nooit heter of kouder is geworden van gedachten over de moderniteit, die zou door dit boek onder de indruk kunnen komen van de kloof zoals die destijds in alle diepte ervaren werd tussen Spinoza en zijn bestrijders. Het is een kloof die nu nog bestaat, al is het voor een deel inmiddels een kloof geworden tussen ons en het verleden. Wie allang overtuigd was dat er een belangrijke kloof ligt tussen moderniteit en pre-moderniteit, die zal duidelijker zien waar precies – en des te duidelijker de eigen positie ten opzichte van die kloof kunnen bepalen. Met dat al is dit boek wel ongeveer zo belangrijk als een geschiedenisboek maar kan zijn.

Het enthousiasme en de overtuigingskracht van Jonathan Israel prikkelen natuurlijk niet alleen tot kennisname en plaatsbepaling, maar ook tot tegenspraak. De voornaamste vraag is dan misschien niet of Jonathan Israel maar of Spinoza eigenlijk wel tegen te spreken is. Het beeld dat oprijst uit dit boek is (ruwweg) dat van Spinoza als een soort Tom Poes die heel kalmjes alleen maar precies de juiste opmerkingen maakt, waar het verwarde Oude Europa als een Heer Bommel niets dan de kracht van zijn domheid tegenover te stellen heeft en dit dan ook vol overgave doet. Verzin toch eens een list tegen Spinoza! riepen de Europese intellectuelen elkaar toe – en wat werden er een list bedacht – maar niets hielp. Het spook van Spinoza waarde rond en het was onmiskenbaar dat zijn geest over steeds meer mensen vaardig werd.

Dit schouwspel nodigt niet uit tot verdere pogingen om ‘het gelijk’ van Spinoza en daarmee wellicht van de hele ‘moderniteit’ ten opzichte van de pre-moderniteit nog verder te betwisten. Het doet niet eens veel ter zake of Spinoza nu werkelijk als invloed zo belangrijk was, dan wel of hij en al zijn profeten en bestrijders door de eeuwen heen meer een symptoom dan een oorzaak van modernisering waren. *Radicale Verlichting* wekt, eens te meer maar wel met bijzondere kracht, de gedachte dat modernisering een onstuitbaar en onomkeerbaar proces is.

Wat uiteraard geen reden is om er zonder meer aan mee te doen, laat staan om eraan mee te *willen* doen. Hoe onjuist ook, de gedachte dat modernisering tegen te houden is heeft in de afgelopen 400 jaar altijd veel mensen bekoord. Ook dat geeft te denken. En het is iets waarvoor we van Jonathan Israel eigenlijk geen andere verklaring krijgen dan ’s mensen domheid, verwarring, onwil, misplaatst gevoel van veiligheid bij oude vormen en gedachten, of puur sociale druk. Dat is waarschijnlijk een te beperkte verklaring, en dat is jammer. Het is – bij alle grote waardering en verdiende bewondering – een mogelijk punt van kritiek niet zozeer op Spinoza als op dit boek. Een historicus mag geacht worden begrip te kweken voor het verleden, dat wil zeggen voor mensen uit het verleden. En hoe langer je erover nadent, hoe duidelijker het wordt dat dat in dit boek eigenlijk niet gebeurt – behalve dan voor mensen die in het verleden al ongeveer zo probeerden te denken als moderne mensen. Dat is beslist iets om in de gaten te houden.

Nederlands Dagblad, april 2005